

Religie als ontstaansbron voor opvoedkundig handelen?

Over de religieuze achtergrond van Pestalozzi's denken

Tekst op een Schulhaus: Glaube an Gott. Quelle aller Weisheit. Pestalozzi.

Aan het sociaal-pedagogisch en onderwijskundig handelen van Pestalozzi lagen verschillende motieven ten grondslag. In zijn streven naar mondigheid, zelfstandigheid en zelfredzaamheid van zijn pupillen, was hij beïnvloed door het denken van de Verlichting en het klimaat van de Franse Revolutie (hij was altijd 'parteiisch fürs Volk'). Maar behalve sociaal-politieke motieven spelen godsdienstige opvattingen eveneens een rol in zijn pedagogiek.

1. Inleiding

250 jaar na zijn geboorte, is de Zwitserse pedagoog Pestalozzi - in 1996 - wereldwijd herdacht als een van de grondleggers van de moderne pedagogiek. Die hernieuwde aandacht voor zijn werk was meer dan terecht, want veel van wat we op dit moment als vanzelfsprekend beschouwen in de sociaal-pedagogische hulpverlening en in het moderne onderwijs, gaat terug op zijn denken.

De toch al omvangrijke Pestalozzi-bibliotheek is de laatste drie jaar weer flink uitgebreid en er zijn enige grote, internationale wetenschappelijke congressen georganiseerd waarin de receptie van zijn denken centraal stond (onder andere in Zwitserland, Frankrijk, China en Japan). Voor het grote publiek waren er in Zwitserland tentoonstellingen, toneelvoorstellingen, televisiefilms en allerlei plaatselijke activiteiten.

Tussen de herdenkingsactiviteiten in de Duitstalige landen en de rest van de wereld, bestond een groot verschil. Zo trachtte men in Duitsland en Zwitserland een reëler en nuchterder beeld van Pestalozzi te krijgen dan in voorgaande tijden gebruikelijk was. De verering van Pestalozzi had daar aan het begin van de twintigste eeuw buitensporige vormen aangenomen. De beeldvorming rond zijn persoon had messiaanse trekken gekregen. Men sprak van 'Nationalheiliger und pädagogischer Übervater'. Als reactie daarop stond nu - een kleine eeuw later - op het programma van congressen: de 'Demontage' van een mythe om een einde te maken aan de 'Pestalozzi-Kult' en 'Pestalozzi-Legende' met de bedoeling om weer oog te krijgen voor de werkelijke betekenis van zijn werk.

In andere landen waaronder Nederland, ging het daarentegen om de herontdekking van een

belangrijk figuur uit de pedagogische (ideeën)geschiedenis die de afgelopen decennia wat in de vergetelheid was geraakt.

Voor de belichting van zijn pedagogiek wordt vaak gekeken naar de ontstaanscontext in de periode rond 1800. Zo wordt Pestalozzi wel eens aangeduid als de Verlichtingspedagoog bij uitstek. Kenmerken als: opvoeding tot zelfstandigheid, zelfredzaamheid en mondigheid nemen inderdaad bij hem een belangrijke plaats in. En er wordt vaak op gewezen dat zijn pedagogische methode in het verlengde ligt van de opvattingen van Rousseau. Hij was inderdaad een vurig pleitbezorger van de 'natuurlijke opvoeding'. Maar met dat al, is er dan één aspect dat sterk onderbelicht blijft: de plaats van de *religie* in zijn opvoedingstheorie. Het was voor Pestalozzi bijvoorbeeld vanzelfsprekend, dat de persoonlijke religieuze ervaringen aan het begin staan van het 'zedelijke handelen' van de mens. Daartoe behoort eveneens het opvoedkundige handelen. De 'religie' was, met andere woorden, voor zijn pedagogiek een belangrijke ontstaansbron. Om dit duidelijk te maken, is het nodig om (op zijn minst oriënterend) in te gaan op zijn opvattingen over antropologie en ethiek.

In een seculariserende wereld krijgt het vraagstuk van waarden en normen in de opvoeding opnieuw aandacht. Als reactie op verontrustende vormen van jeugdcriminaliteit en 'zinloos geweld' heeft in Nederland de Onderwijsminister in het begin van de jaren 90 zelfs beklemtoond dat de school een belangrijke taak heeft bij de morele vorming van jongeren. Zo wordt in het overheidsbeleid gesproken over de 'pedagogische verantwoordelijkheid van het onderwijs'. In verband met het bovenstaande zou, hypothetisch, de vraag gesteld kunnen worden: hoe zou een belangrijk pedagoog als Pestalozzi tegen het vraagstuk van morele vorming hebben aangekeken, gesteld dat hij nu zou leven?

Voordat we een poging doen om deze vraag te beantwoorden, zullen we eerst in het kort ingaan op de activiteiten van Pestalozzi als sociaal-pedagoog en als onderwijsvernieuwer.

2. Armenopvoeder en onderwijsvernieuwer

Hoewel Pestalozzi (1746-1827) veel geschreven heeft over opvoeding en onderwijs, staat hij in de eerste plaats bekend als *praktisch pedagoog*. Hij gaf leiding aan een aantal pedagogische projecten in Zwitserland, waarmee hij internationale bekendheid kreeg. Zijn ervaringen legde hij vast in tal van geschriften. Daarbij gaat het om opvoedkundige romans (zoals *Lienhard und Gertrud*, een van de meest gelezen volksromans in die tijd) en om een groot aantal theoretisch-wetenschappelijke werken.

Zijn denken draagt de sporen van het geestelijk klimaat van zijn tijd. Met zijn opvoedingsactiviteiten wilde hij de mondigheid en zelfstandigheid van individuele mensen bevorderen. In zijn boerderij 'de Neuhof' ontfermde hij zich samen met zijn vrouw over twintig zwervkinderen. De kinderen werden verzorgd, kregen onderwijs en werkten mee in het bedrijf. Zijn uitgangspunt was, dat deze kinderen niet voldoende geholpen waren met liefdadigheid, maar dat het verstandiger was om ze voor te bereiden op hun latere leven met een realistische beroepsopleiding. Het pedagogische beginsel dat daarin schuilt, is de 'Hilfe zur Selbsthilfe'. Die opvoeding tot 'weerbaarheid en zelfredzaamheid' is vaak aangeduid als Verlichtingskenmerk.

Behalve het *verstand*, is voor de mens evenzeer het *gevoel* (invloed van de Romantiek) belangrijk en zijn functioneren als *natuurlijk wezen*. Zijn pedagogische denkbeelden ontleende Pestalozzi aanvankelijk vooral aan Rousseau. In zijn studententijd (studie Theologie in Zürich) kwam hij daarmee reeds in aanraking, toen het boek *Émile* verscheen en veel werd besproken. De idee van de *natuurlijke opvoeding* komt in Pestalozzi's denken dan ook veelvuldig voor. Andere denkbeelden van Rousseau (zoals leerpsychologische inzichten en de idee van de oorspronkelijke goedheid van de mens) heeft hij later regelmatig bekritiseerd.

Pestalozzi vond het schoolonderwijs voor de leerlingen een kwelling. Hij vergeleek de

school met een gevangenis waarin de kinderen abrupt terecht waren gekomen na de veel vrijere vóórschoolse periode. Het onderwijs stond, in zijn ogen, te veel los van het gewone (natuurlijke) leven en was te eenzijdig verstandelijk gericht. De didactiek die hij zelf toepaste in zijn vernieuwingscholen besteedde dan ook aandacht aan de gehele menselijke ontwikkeling ('Menschenbildung'). In die 'menselijke' benadering paste kindgericht onderwijs dat rekening hield met de ontwikkelingsfasen van de kinderen. De leeromgeving bleef niet beperkt tot het schoolgebouw. Hij maakte regelmatig 'schoolwandeltochten'. Deze uitstapjes duurden vaak enige dagen en tijdens zo'n tocht werd onderwijs gegeven in allerlei zaakvakken.

De doorwerking van de beginselen van Pestalozzi in de wetenschappelijke pedagogiek is in de afgelopen twee eeuwen enorm geweest. De onderwijsvernieuwing door de Reformpedagogische bewegingen aan het begin van de twintigste eeuw, stoelt voor een deel op zijn uitgangspunten. Ook wordt hij wel de eerste sociaal-pedagoog genoemd, vanwege zijn pionierswerk op het terrein van de zwakzinnigenzorg en de professionele opvang van achterstandskinderen. Behalve deze impliciete invloed op de totstandkoming van de pedagogische wetenschap en op de jeugdhulpverlening, zijn er op dit moment in de gehele wereld nog opvoedingsinstellingen en wetenschappelijke instituten die rechtstreeks verbonden zijn met zijn naam: in Zwitserland: het Pestalozzianum in Zürich en in Yverdon, het Kinderdorf Pestalozzi in Trogen, en het Pestalozziheim Neuhof in Birr; in Engeland: Pestalozzi Village in Sedlescombe; in Burkino Faso: École Saint Bernard de Pestalozzi in Ouagadougou; in Brazilië: Fundação Pestalozzi in Franca; in Japan: 'Pestalozzistadt' Kagamino; in China: Pestalozzi-instituut in Beijing.

In samenhang met de jeugdzorg wordt het hoofdstreven van Pestalozzi wel eens samengevat door te verwijzen naar het volgende citaat: '...opvoeding opdat ook het zwakste kind zich 'mens' kan voelen en een gevoel van eigenwaarde kan ontwikkelen' ('...daß auch das schwächste Kind sich mit Würde behaupten kann').

3. 'Von Angesicht zu Angesicht und von Herz zu Herz'

Kenmerkend voor Pestalozzi's antropologie is zijn constatering dat de mens - krachtens zijn wezen - permanent betrokken is bij allerlei conflicten en tegenstellingen. Mensen leven in conflict met zichzelf voor zover zij behoeften, plichten en idealen niet met elkaar in overeenstemming kunnen brengen. Bovendien komen mensen vaak in conflict met elkaar en met de maatschappij.

Het ontstaan van dergelijke conflicten hangt volgens Pestalozzi samen met het feit dat mensen de realiteit beoordelen volgens drie verschillende gezichtspunten. Hij spreekt over drie 'toestanden': 1) de *natuurtoestand* waarin de mens zich laat leiden door driften en instincten (instinctmoraal); 2) de *maatschappelijke toestand*, waarin het leven geregeld is door rechten en plichten ('voor-wat-hoort-wat-moraal'); en 3) de *zedelijke toestand* waarin het egoïsme overwonnen wordt en waarin de mens onbaatzuchtig *kan* handelen.

In de 'zedelijke toestand' beslist de mens dikwijls *individueel* volgens bepaalde waardeopvattingen. Dit is het terrein van *religie en opvoeding*. Hier ontmoeten mensen elkaar 'von Angesicht zu Angesicht' en 'von Herz zu Herz'. In de opvoeding ontwikkelt het kind zich gedurende een langere periode *aan* een vaste volwassene in een persoonlijke relatie. Voor Pestalozzi is de bron voor een liefdevolle, betrokken, pedagogische relatie, de persoonlijke religieuze beleving. "De ervaring van het goddelijke in het eigen hart is telkens weer een bron van liefde". Daarom moeten in de opvoeding (in een samenwerking tussen kerk, school en gezin) deze religieuze ervaringen voortdurend worden gewekt en gestimuleerd. Daarbij had Pestalozzi overigens weinig op met dogmatiek en kerkgenootschappen.

In dit verband zou Pestalozzi vermoedelijk eveneens wijzen op zijn stelregel, dat vorming

en onderwijs alleen dan kans van slagen hebben als alle vermogens van ‘hoofd, hart en handen’ in harmonie met elkaar ontwikkeld worden. Intellectuele vaardigheden en handvaardigheden moeten daarbij ondergeschikt zijn aan het ‘hart’ (daartoe rekende hij niet alleen de ontwikkeling van het gevoelsleven, maar ook alle ‘zedelijke vermogens’ als liefhebben, geloven, vertrouwen, ervaren van zin en dankbaarheid, en de ontwikkeling van het geweten). Op een schoolgebouw in Duitsland of Zwitserland staat daarom nog wel eens het volgende citaat van Pestalozzi:

*Wenn es ein Ding gibt wobei die Liebe nicht fehlen darf,
dann ist es die Erziehung eines Kindes.*

Daan Thoomes.

Literatuur:

J.H. Pestalozzi, *Neuhof-geschriften*. Ingeleid, vertaald en van commentaar voorzien door Daan Thoomes. Met een woord vooraf door prof. dr. Jan Dirk Imelman en een Geleitwort door Dr. Arthur Brühlmeier. Kampen, Kok, 1996.

Thoomes, D.Th., ‘Pestalozzi: armenopvoeder en onderwijsvernieuwer’. In: *De School Anno*, jrg. 14, nr. 1, 1996, pp. 8-12, fulltext: <http://igitur-archive.library.uu.nl/fss/2012-0613-200538/UUindex.html>

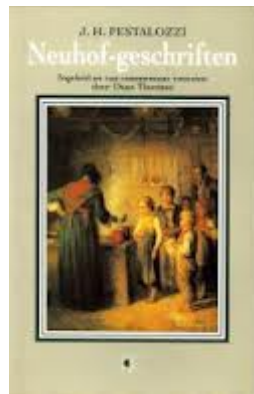
Zie ook: de website *Pedagogiek in verscheidenheid*: www.daanthoomes.nl/

Dr. Daan Thoomes is werkzaam als afdelingshoofd aan de Universiteitsbibliotheek te Utrecht en als hogeschooldocent aan de Deeltijdopleiding Pedagogiek van de Hogeschool Rotterdam.

Gepubliceerd in: *In de Waagschaal, tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek*, jrg. 29, nr. 7, 20 mei 2000, pp. 13-16.

Bijlage: boekbesprekingen van J.H. Pestalozzi / D.Th. Thoomes, *Neuhof-geschriften*. Kampen, Kok, 1996.

- Hans de Frankrijker, Signalement in: *De School Anno*, jrg. 13, nr. 4, 1995.
- Signalement in *Nieuwsbrief BNVGOO* (uitgave van de Belgisch-Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs), nr. 4, september 1995.
- N.C. van Velzen, Pestalozzi-gedenkjaar 1996, in: *Bijbel en wetenschap*, augustus/september 1996, nr. 189.

- Barbara de Jong, Pestalozzi was een verdienstelijk didacticus maar slecht organisator, in: *Didaktief*, jrg. 26, nr. 4, april 1996, p. 45.
- Esther Hageman in: dagblad *Trouw*, 10 april 1996 (interview met Daan Thoomes)
- Johan Sturm in: *Comenius, wetenschappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en cultuur*, jrg. 17, 1997, nr. 3, pp. 263-265.
(themanummer: *De toekomst van de historische pedagogiek*)

Illustraties:

- *Glaube an Gott / Quelle aller Weisheit* - Pestalozzi.
Tekst op een Schulhaus in Saas, Graubünden, Zwitserland (foto: D.Th. Thoomes, 1996)
- Albert Anker, *Die Armensuppe* (1859) op de omslag van de *Neuhof-geschriften*
- Schloß Burgdorf anno 1996 (foto: D.Th. Thoomes, 1996)